

Agnieszka Kucharska

Zakład Hodowli Bydła
Katedra Szczegółowej Hodowli Zwierząt, SGGW
ul. Ciszewskiego 8, 02-786 Warszawa
e-mail: Agnieszka.Kucharska@minrol.gov.pl

PROGRAMY ROLNOŚRODOWISKOWE Z UDZIAŁEM ZWIERZĄT TRAWOŻERNYCH SZANSĄ NA UTRZYMANIE NATURALNYCH I PÓLNATURALNYCH ŁĄK I PASTWISK ORAZ ICH BIORÓŻNORODNOŚCI

AGRIENVIRONMENTAL SCHEMES AS A CHANCE FOR MAINTENANCE NATURAL AND SEMI-NATURAL MEADOWS AND PASTURES AND THEIR BIODIVERSITY

Streszczenie: Programy rolnośrodowiskowe wprowadzone w 1992 r. na mocy Rozporządzenia Rady 2078/92/WE są obecnie jednym z najważniejszych instrumentów prośrodowiskowych, jakimi dysponuje Wspólna Polityka Rolna (WPR) Unii Europejskiej (UE). Zasadniczym ich celem jest promocja systemów produkcji rolniczej przyjaznej dla środowiska oraz ochrona walorów przyrodniczych i kulturowych obszarów wiejskich. W krajach UE do połowy 1998 r. podpisano z rolnikami ok. 7 mln umów rolnośrodowiskowych, obejmując 13,4% wszystkich gospodarstw rolnych, co oznacza, że co 7 gospodarstwo rolne realizowało powyższe działania. Część z tych programów obejmuje rekompensaty finansowe za prowadzenie ekstensywnego wypasu, głównie lokalnych ras zwierząt, na terenach zagrożonych sukcesją. W programach rolnośrodowiskowych wypas zwierząt ma służyć przede wszystkim aktywnej ochronie ekosystemów otwartych i utrzymaniu różnorodności flory i fauny, a zwłaszcza ornitofauny. Ma on zatem podstawowe znaczenie w pielęgnacji, kształtowaniu i ochronie środowiska. Sprzyja bowiem wzrostowi biomasy, urozmaiceniu i wzbogaceniu składu gatunkowego oraz odtwarzaniu zbiorowisk roślinnych, będących miejscem rozrodu i żerowania dla wielu gatunków bezkręgowców, ptaków i małych ssaków. Dzięki wypasowi utrzymana jest zatem duża różnorodność gatunkowa w glebie i na jej powierzchni. Programy rolnośrodowiskowe mają też ogromne znaczenie jako instrument wdrażania europejskiej sieci ekologicznej „Natura 2000” z uwagi na działania związane z ochroną siedlisk, zwłaszcza na użytkach zielonych.

Słowa kluczowe: programy rolnośrodowiskowe, wypas, ochrona bioróżnorodności

Summary: In the year 1992 “The Agrienvironmental Programme” was introduced by instruction of CAP 2078/92. The main goal of the programme is promotion of agricultural production friendly for environment as well as protection of natural and cultural values of rural areas. In 1998, about 7 mln of agrienvironment contracts were subscribed with farmers, included 13.4% of total number of farms. Every 7th farm was implemented on those activities. The part of these programs included subsidies for extensive grazing, mainly regional breeds, on the areas threatened of succession. The grazing serves as a protection of open ecosystems as well as maintenance diversity of flora and fauna, particularly birds. The grazing has fundamental importance in form and protection of environment. The grazing is the factor which increase biomass growth, variety and enrichment of species composition. The regeneration of vegetal assemblages which are places of the reproduction and ravening for many species of birds, invertebrates as well as small mammals is influence too. The high diversity of species is maintained in and under the soil owing to grazing. Also the agrienvironment schemes are very important as a tool of introducing of the European ecology net “Nature 2000”. The biomass growth, variety and diversity of species are increased by grazing.

Keywords: agrienvironmental schemes, grazing, biodiversity protection

Wprowadzenie

Aż do początku lat 90. XX wieku nie istniały na terenie Europy właściwie żadne podstawy prawne, które regulowałyby kwestie ochrony przyrody na terenach rolniczych. Dopiero reforma MacSharry'ego

(1992), poprzedzona Szczytem Ziemi w Rio de Janeiro (1992), zaowocowała opracowaniem i przyjęciem światowego programu zrównoważonego rozwoju, tzw. Agendy 21. Podjęto wtedy decyzję o reformie Wspólnej

Polityki Rolnej, zgodnie z którą działania prośrodowiskowe stać się miały wyznacznikiem dalszego rozwoju rolnictwa w krajach członkowskich.

Ponieważ korzystna dla przyrody i środowiska ekstensyfikacja produkcji czy przywracanie tradycyjnej gospodarki rolnej na terenach cennych przyrodniczo jest z ekonomicznego punktu widzenia nieopłacalna, konieczne stało się wprowadzenie takiego instrumentu finansowania, który zachęcałby rolnika do „produkcji” przyrody.

Programy rolnośrodowiskowe

Rozporządzeniem Rady nr 2078/92/WE o metodach gospodarowania przyjaznych dla środowiska przyrodniczego i o rozwoju obszarów wiejskich wprowadzono na terenie Unii tzw. programy rolnośrodowiskowe, które są systemem dopłat i dotacji dla rolników za stosowanie korzystnych dla przyrody, tradycyjnych metod gospodarowania. Późne koszenie łąk, tradycyjny wypas, hodowla starych ras zwierząt i roślin stały się według prawodawstwa europejskiego sposobem skutecznej, czynnej ochrony m.in. naturalnych i półnaturalnych elementów przyrody - łąk i pastwisk wraz z ich bioróżnorodnością.

Programy rolnośrodowiskowe muszą być obowiązkowo wdrażane we wszystkich krajach członkowskich jako spójny element rozwoju obszarów wiejskich. Natomiast nie są one obowiązkowe dla rolnika.

Programy przygotowywane są dla poszczególnych krajów i/lub regionów (np. w Niemczech na poziomie landów). Są one negocjowane z Komisją Europejską, która zatwierdza osobno każdy program. Za ich wdrażanie odpowiedzialna jest administracja rolna państwa we współpracy z resortem ochrony środowiska.

Działania te są współfinansowane przez Unię Europejską w 75% na obszarach tzw. Celu 1 (tj. charakteryzujących się produktem krajowym brutto poniżej 75% średniej Wspólnoty) i w 50% na pozostałych obszarach Celu 2 i 3 [1].

Obecnie wdrażanie programów rolnośrodowiskowych odbywa się na podstawie dwóch rozporządzeń:

- Rozporządzenia Rady 1257/99/WE z 17 maja 1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju wsi przez Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej oraz

- Rozporządzenia Rady 445/2002/WE z 26 lutego 2002 r. wprowadzającego szczegółowe zasady wdrażania Rozporządzenia Rady 1257/99/WE.

Dokumenty te określają ramy prawne programów: ich główne cele wskazują, kto może w nich uczestniczyć, definiują warunki realizacji, zasady kalkulacji płatności i wysokość stawek.

Programy rolnośrodowiskowe działające w Unii Europejskiej zostały podzielone na kilka kategorii. Kategorią główną, na którą przeznaczane jest 80% funduszy, jest tzw. gospodarka rolna prowadzona w sposób korzystny dla środowiska. Obejmuje ona rolnictwo ekologiczne, rolnictwo zintegrowane z poprawą stanu środowiska oraz działania zmierzające do zachowania już istniejących, niskonakładowych systemów produkcji.

W ramach gospodarki powiązanej z poprawą istniejącego stanu przyrody nakłada się na rolnika obowiązek ograniczenia stosowania środków produkcji, ekstensyfikacji hodowli, zmiany sposobu użytkowania łąk i pastwisk z intensywnego na ekstensywny oraz zamiany pól ornych na użytki zielone. Zachowanie istniejących niskonakładowych systemów produkcji sprzyjać ma ochronie siedlisk cennych przyrodniczo (siedliska ptaków chronionych na terenach pól naturalnych) oraz ochronie rodzimych ras zwierząt gospodarczych i lokalnych odmian roślin uprawnych [1].

Wyżej wymienione przepisy nie określają stawek płatności dla rolników biorących udział w programach, a jedynie wyznaczają ich górny limit i zasady ich obliczania.

Średnio koszt premii oszacowano na 120 EUR/ha rocznie. Maksymalna suma płatności dla gospodarstwa rolnego ma wynosić 6 000 EUR/rok, a dla gospodarstwa ekologicznego 10 000 EUR/rok [1].

Programy rolnośrodowiskowe realizowało do 1998 r. co 7 gospodarstwo rolne UE. Kontrakty obejmują ponad 27 milionów hektarów, co stanowi 19,5% użytków rolnych w krajach członkowskich [1].

W 1998 roku wydatki na programy rolnośrodowiskowe stanowiły 4% budżetu rolnego UE. Podobna skala wydatków obowiązuje w planie budżetowym na lata 2000-2006. Średni poziom płatności w 1998 r. wyniósł 99 ECU/ha, przy dużym zróżnicowaniu świadczeń w poszczególnych krajach np. w Wielkiej Brytanii 42 ECU/ha, a we Włoszech ponad 250 ECU/ha. Największe sumy pieniędzy przeznaczono na realizację programów rolnośrodowiskowych w Niemczech i Austrii [1].

Programy rolnośrodowiskowe są najważniejszym instrumentem finansowym Unii Europejskiej w zakresie ochrony środowiska w rolnictwie. Dowolność priorytetów w realizacji celów programów rolnośrodowiskowych, jakie daje prawodawstwo Unii Europejskiej, pozwala poszczególnym krajom członkowskim na wybór najcenniejszych z narodowego punktu widzenia dóbr przyrodniczych i sposobów ich ochrony na terenach rolniczych.

Znaczenie wypasu dla zachowania otwartego krajobrazu

Europejskie tereny rolnicze to przede wszystkim mozaika łąk, pastwisk i upraw polowych z charakterystyczną dla danego terenu roślinnością i bogactwem gatunkowym zwierząt zamieszkujących te siedliska. Ten typowy krajobraz europejskich otwartych przestrzeni został stworzony przez wielowiekową, połączoną z wypasem hodowlę zwierząt. Ochrona tych terenów (uznanych za najcenniejsze z gatunkowego punktu widzenia) nierozłącznie jest więc związana z obecnością na tym obszarze zwierząt roślinożernych. Dlatego też w dużej części programów rolnośrodowiskowych dotowane są działania związane z wypasem zwierząt trawożernych, który ma podstawowe znaczenie w pielęgnacji, kształtowaniu i ochronie środowiska. Ponadto, utrzymywanie tradycyjnych ras zwierząt gospodarskich, najlepiej przystosowanych do

wypasu na rodzimym terenie, sprzyja ochronie zasobów genowych zwierząt gospodarskich danego terenu, także dotowanej w ramach działań prośrodowiskowych.

W programach rolnośrodowiskowych wypas zwierząt ma służyć głównie aktywnej ochronie ekosystemów otwartych na terenach zagrożonych wtórną sukcesją i utrzymaniu różnorodności flory i fauny, a zwłaszcza ornitofauny. Sprzyja on bowiem wzrostowi biomasy, urozmaicaniu i wzbogacaniu składu gatunkowego oraz odtwarzaniu zbiorowisk roślinnych będących miejscem rozrodu i żerowania dla wielu gatunków bezkręgowców, ptaków i małych ssaków [2, 3]. Dzięki wypasowi utrzymana jest zatem duża różnorodność gatunkowa w glebie i na jej powierzchni.

Pasące się zwierzęta wielorako oddziałują na ekosystem. Poprzez zgryzanie i wydeptywanie darni oraz pozostawianie na niej odchodów tworzą one typ vegetacji danego terenu wraz z zamieszkującymi go organizmami. Stałe pobieranie substancji odżywczej zapobiega przeżyźnieniu pastwiska. Obłamywanie, kruszenie suchych liści traw zapobiega tworzeniu zwartej warstwy ściółki. Wypasanie prowadzi także do mniejszej akumulacji martwej masy organicznej w runi i redukuje niebezpieczeństwo rozprzestrzeniania się niekontrolowanych pożarów [4].

Zgryzanie powstrzymuje rozwój siewek drzew i krzewów oraz masowy rozwój traw typowych dla łąk kośnych np. życicy trwałej. Naruszanie powierzchni glebowej raciami tworzy miejsca, gdzie mogą wykiełkować nasiona roślin stepowych, a także sprzyja lepszej przenikliwości wody [4, 5]. Wpływ oddziaływania racic na darń przejawia się także wzrostem krzewienia się traw, co z kolei zapobiega erozji gleby.

Selektywne pobieranie paszy powoduje tworzenie się mozaikowej struktury krajobrazu, bez której bogactwo życia na Ziemi znacznie by się zmniejszyło. Takie zróżnicowanie murawy zapewnia większą różnorodność nisz dla bezkręgowców, które są z kolei składnikiem diety wielu ptaków. Poza tym, ważne dla terenów podmokłych ptaki z rodzaju siewkowców preferują taką kępkową roślinność na miejsca składania jaj i wychowu piskląt. Także zimujące na tych terenach blaszkodziobe mają dzięki temu zapewnione miejsca żerowania, gdyż podczas płytkich zalewów kępki wystające ponad poziom wody stanowią schronienie dla bezkręgowców i wyłapują sphywające nasiona [6].

Wydeptywanie jest ważne dla roślinności głównie dzięki temu, że sprzyja tworzeniu miejsc regeneracji zwłaszcza zimą i latem. Pośredni korzystny wpływ wydeptywania roślinności przez pasące się zwierzęta polega na tworzeniu obszarów nagiego gruntu ważnego jako miejsca wygrzewania się i zalotów bezkręgowców [6]. Zwierzęta użytkujące pastwisko, naruszając powłokę glebową raciami, dogniatają nasiona do ziemi, co w przypadku wielu roślin jest konieczne do ich wykiełkowania [4]. Na glebach organicznych, gdzie skutek silnego napowietrzania zachodzi intensywny proces rozkładu substancji organicznej i ich mineralizacja, wypas jest szczególnie pożądany, ponieważ intensywne poruszanie się zwierząt i udeptywanie

gleby jest jednym z głównych czynników ograniczających te procesy [7].

Bardzo ważną rolę w zachowaniu i tworzeniu różnorodności biologicznej odgrywa także nawóz zwierzęcy. Stanowi on bogate źródło składników odżywczych koniecznych dla wzrostu zielonej biomasy. Rozproszone odchody uwydatniają także gatunkowe i strukturalne zróżnicowanie roślinności [6]. Odchody wydalone przez pasące się zwierzęta tworzą ważne nisze rozwoju i bytowania niektórych bezkręgowców. Natomiast bezkręgowce zasiedlające odchody są ważnym źródłem pokarmu dla niektórych ptaków.

Zwierzęta roślinożerne w programach rolnośrodowiskowych

Wielostronne oddziaływanie pasących się zwierząt na ekosystem jest korzystne, a wręcz konieczne dla zachowania naturalnych i półnaturalnych łąk oraz pastwisk i ich bioróżnorodności jednak przy zachowaniu właściwej dla danego terenu intensywności wypasu. Brak opłacalności, jaka cechuje ekstensywny system hodowli, najwłaściwszy jako narzędzie ochrony przyrody, spowodował, że każdy kraj członkowski w ramach programów rolnośrodowiskowych promuje działania związane z ekologicznym wypasem zwierząt trawożernych, tj.: bydła, koni, owiec czy kóz. Są to programy realizowane w układzie horyzontalnym, możliwym do wdrożenia na terenie całego kraju, lub działania strefowe funkcjonujące jedynie w danym regionie.

W Belgii, obok programu krajowego, istnieją oddzielne dla regionu Flandrii i Walonii programy promujące ekstensyfikację gospodarowania, ochronę krajobrazu i bioróżnorodności oraz utrzymania łąk i pastwisk o wysokiej wartości przyrodniczej [8]. Ponadto, we Flandrii funkcjonuje schemat dotyczący przyjaznego dla środowiska, a głównie dla ptaków, sposobu gospodarowania na trwałych użytkach zielonych „weiderogelbeheer” [9].

Na terenie Niemiec właściwie każdy land ma program rolnośrodowiskowy dotujący ekstensywną gospodarkę pastwiskową. Są to m.in.: *Bremen Extensification Programme* (Brema), *HEKUL* i *HELP* obowiązujący na terenie Hesji, *KULAP* (Bawaria), *FUL* (Nadrenia-Palatynat) czy *MEKA* w Badenii-Wirtembergii. Ponadto 12 z 15 landów promuje ochronę zasobów genowych zwierząt gospodarskich [8].

Na obszarze Hiszpanii obok programu horyzontalnego kładącego duży nacisk na promocję agro-sylwo-pastoralnego systemu gospodarowania i ekologiczną hodowlę zwierząt funkcjonuje 13 programów strefowych promujących ochronę flory i fauny ekstensywnych łąk i pastwisk [8]. Wśród nich istnieje tzw. *Andalusia Dehesa Conservation Scheme*, dzięki któremu możliwa jest kontynuacja tradycyjnej gospodarki rolnej na terenie Andaluzji, Castilla-Leon, Castilla-La Mancha i Extremadura [10]. Także na terenie Kraju Basków działa program rolnośrodowiskowy, w którym wypas ekologiczny służy ochronie terenów podmokłych i zabagnionych [9]. Wypas w celach

środowiskowych dotowany jest także na terenie Włoch, przede wszystkim w regionalnych programach rolno-środowiskowych, głównie na terenie Lazio, Emilia--Romagna, Friuli-Venezia Giulia, Ligurii, Lombardii i na Sycylii [9]. W Portugalii największą część środków w ramach działań prośrodowiskowych przeznacza się na tradycyjnego sposobu gospodarowania, w tym utrzymania tradycyjnych, ekstensywnych pastwiskach oraz charakterystycznych dla tego obszaru pastwiskach ostrokrzewowych. Obok programu horyzontalnego, tzw. *Agri-Environment Agreement (AEA)*, na uwagę zasługuje także regionalny program *Castro Verde* chroniący bioróżnorodność, głównie ptaków stepowych [9].

Fiński program rolnośrodowiskowy składa się z 4 schematów, z których głównym jest *General Agricultural Environment Protection Scheme (GAEPS)*, promujący ochronę różnorodności gatunkowej flory i fauny, której istnienie zależy od obecności otwartych terenów rolniczych. Ponadto, rolnicy na wybranych terenach mogą przystępować do *Supplementary Protection Scheme (SPS)*, który obejmuje ochronę krajobrazu rolniczego [8].

Na terenie Wielkiej Brytanii działania prośrodowiskowe, obejmujące ochronę tradycyjnych łąk i pastwisk z wykorzystaniem zwierząt trawożernych, są szeroko realizowane w ramach *Countryside Stewardship Scheme (CSS)*, *Environmental Sensitive Areas (ESAs)* i *Organic Farmland Scheme (OFS)* na terenie Anglii, w ramach *Rural Stewardship Scheme (RSS)* i *Organic Aid Scheme (OAS)* na terenie Szkocji oraz *Tir Gofal* i *Tir Cymen* w Walii [8].

W Polsce programy rolnośrodowiskowe nabierają znaczenia także dla naszej rodzimej przyrody, gdyż wiele tysięcy hektarów polskich łąk i pastwisk wymaga szybkiego zagospodarowania przez pasące się zwierzęta. Wsparcie finansowe ekologicznego wypasu jest jedyną szansą na przetrwanie np. bagienno-rolniczych obszarów krajobrazów doliny Biebrzy i Narwi czy mieczykowatych łąk Podkarpacia itp. Ostatni projekt polskiego programu rolnośrodowiskowego, do którego wdrożenia zobowiązana została Polska po wejściu do UE, przewidywał finansowanie ekstensywnego wypasu na obszarach przyrodniczo cennych (strefy priorytetowe). Obejmuje on dotowanie utrzymania pastwisk na murawach ciepłolubnych, pastwisk nizinnych z tradycyjnym wypasem oraz pastwisk górskich, a wraz z nimi pastwiskowych biotopów licznych gatunków ptaków [11].

Doświadczenia państw członkowskich Unii Europejskiej wskazują na sukces programów rolnośrodowiskowych. Ochrona środowiska przyrodniczego otwartych krajobrazów europejskich połączona ze wsparciem finansowym rolników „produkujących” przyrodę przy udziale zwierząt trawożernych wydaje się być optymalnym rozwiązaniem dla współczesnej Europy.

Literatura

- [1] Liro A.: Programy rolno-środowiskowe - instrument ekologizacji gospodarki rolnej. IUCN, WWF, 2002.
- [2] Gordon I.J.: Natural Heritage Management - Herbivore Foraging. www.mluri.sari.ac.uk/annualreport/1998/nhmr-98.pdf 1998.

- [3] Harnett D.C.: *Role of grazing and fire management in grassland diversity and production*, [in:] 50 years of range research revisited. USA 1995, 72-76.
- [4] Dobicki A.: *Wykorzystanie użytków zielonych w produkcji bydła mięsnego i małych przeżuwaczy*. Wieś Jutra, 2001, 8(31), 11-21.
- [5] Blench R.: Biodiversity in Development - Biodiversity Brief 10, EC, DFID, IUCN. <http://europa.eu.int/comm/development/sector/environment/2001>.
- [6] Guziak R. i Lubaczewska S. (red.): *Ochrona przyrody w praktyce. Podmokłe łąki i pastwiska*. Pol. Tow. Przyjaciół Natury „proNatura”, Wrocław 2001.
- [7] Wasilewski Z.: *Wypas jako instrument ochrony różnorodności biologicznej* (maszynopis).
- [8] State of application of regulation (EEC) No. 2078/92: Evaluation of agri-environmental programmes. DGVI Commission Working Document, Annex 3, 1998.
- [9] Rural development plans (RDP) according to Regulation (EC) n° 1257/1999. Country files. http://europa.eu.int/comm/agriculture/rur/countries/index_en.htm
- [10] Peco B., Onate J.J. i Requena S.: *Dehesa grasslands: natural values, threats and agri-environmental measures in Spain*. Proc. of the 7th European Forum on Nature Conservation and Pastoralism, EFNCP Occasional Publication No 23, 2000.
- [11] Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006. Projekt. Warszawa 2003, 101-110.